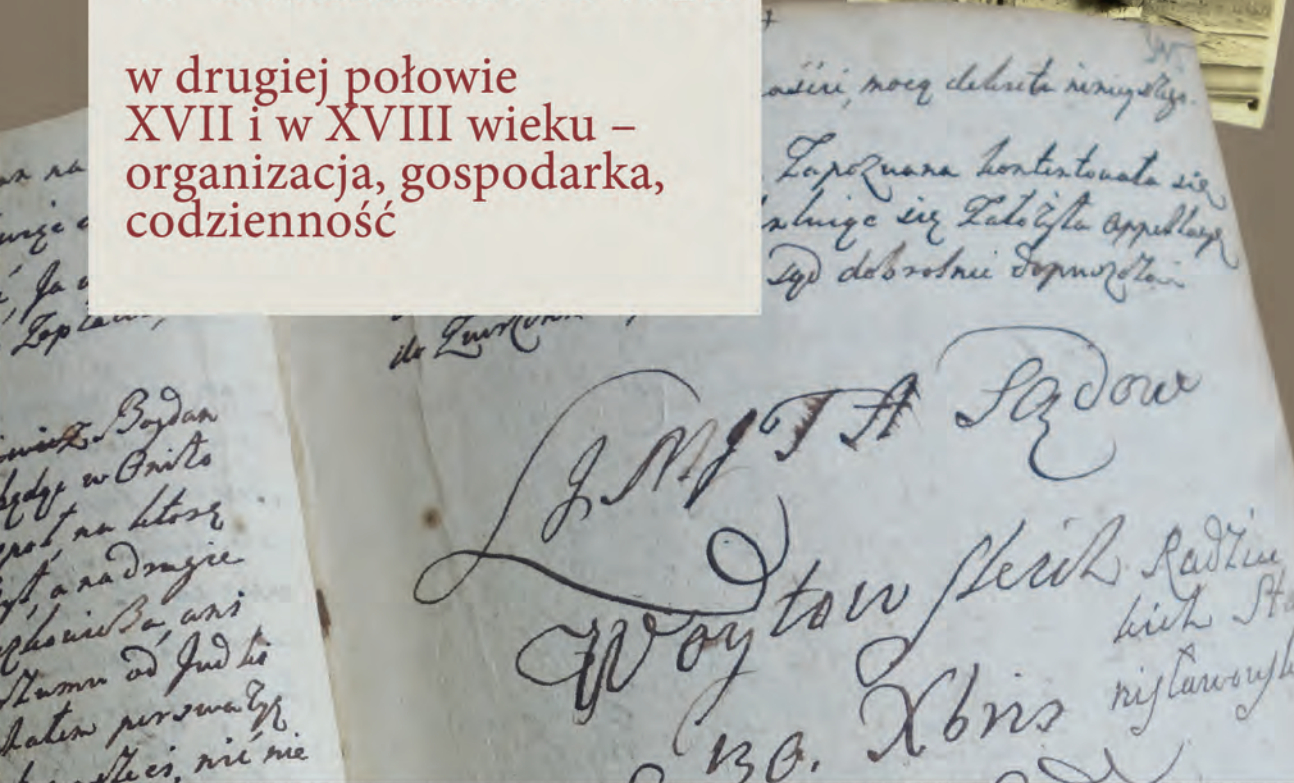

Andrzej Gliński

Gmina ormiańska w Stanisławowie

w drugiej połowie
XVII i w XVIII wieku –
organizacja, gospodarka,
codzienność

Biblioteka Lehahayer | 5

GMINA ORMIAŃSKA
W STANISŁAWOWIE
W DRUGIEJ POŁOWIE
XVII I W XVIII WIEKU –

ORGANIZACJA, GOSPODARKA, CODZIENNOŚĆ

5

Biblioteka „Lehahayer”

pod redakcją Krzysztofa Stopki i Andrzeja A. Zięby

KOMITET REDAKCYJNY:

Petr Kaleta (Brno-Praga), o. Vahan Ohanian (Wenecja),

Judit Pál (Kluż-Napoka), Andrzej Pisowicz (Kraków),

Tatevik Sargsyan (Symferopol)

Andrzej Gliński

GMINA ORMIAŃSKA
W STANISŁAWOWIE
W DRUGIEJ POŁOWIE
XVII I W XVIII WIEKU –

ORGANIZACJA, GOSPODARKA, CODZIENNOŚĆ

KRAKÓW—WROCŁAW 2022

Andrzej Gliński
Uniwersytet Wrocławski
ID <https://orcid.org/0000-0001-9442-7686>
✉ andrzej.glinski@interia.pl

© Copyright by Księgarnia Akademicka, Instytut Grzegorza Piramowicza and Andrzej Gliński,
2022

Recenzent: prof. dr hab. Krzysztof Stopka
Opracowanie redakcyjne: Dorota Ilnicka
Projekt okładki: Monika Zoloteńka

ISBN 978-83-8138-755-2 (druk)
ISBN 978-83-8138-756-9 (on-line, pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788381387569>

Publikacja została wydana dzięki dotacji Fundacji Lanckorońskich

Na okładce:

Przód: Strona z ormiańskich akt sądowych z 1772 roku, źródło: Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni u misti L'vovi, f. 96, op. 1, spr. 2, Liber Actorum seu Protocolli Privilegiati juris Ritus Armenorum Civitatis Stanisloviensis 1761–1779, fot. Marek Miławicki OP; rzeźba św. Jerzego z kościoła ormiańskiego Niepokalanego Poczęcia NMP w Stanisławowie, źródło: Wirtualne Archiwum Polskich Ormian
Tyl: rzeźba św. Anny z kościoła ormiańskiego Niepokalanego Poczęcia NMP w Stanisławowie, źródło: Wirtualne Archiwum Polskich Ormian

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	7
Rozdział I. Założenie i organizacja gminy w Stanisławowie.....	15
1. Założenie gminy ormiańskiej oraz jej organizacja.....	15
2. Sądownictwo ormiańskie.....	31
Rozdział II. Organizacja rzemiosła i handlu w Stanisławowie, przedmioty handlu, szlaki handlowe.....	45
Rozdział III. Życie codzienne w gminie ormiańskiej w Stanisławowie w świetle ormiańskich akt sądowych	77
1. Warunki mieszkaniowe, materialne, ubiór, styl życia.....	77
2. Funkcjonowanie ormiańskiej rodziny.....	98
Rozdział IV. My a oni.....	145
1. Ormianie a mieszczenie	145
2. Ormianie a chłopci.....	162
3. Ormianie a szlachta	165
Zakończenie	175
Bibliografia.....	185
Aneks	197
Summary. Armenian Community in Stanisławów in the Second Half of the 17th Cent. and the 18th Cent.: Organization, Economy, Everyday Life	207
Indeks osób	211

Wstęp

Ormianie stanowili jedną z mniejszości etnicznych w Polsce, a następnie w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (wieki XIV-XVIII). Mimo że tworzona przez nich grupa była stosunkowo nieliczna, odgrywali oni ważną rolę w gospodarce kraju. Byli przede wszystkim głównymi pośrednikami w handlu towarami pochodzącymi ze Wschodu. Oprócz tego rzemiosło ormiańskie dostarczało na rynek lokalny towarów luksusowych, ale także wszelkich możliwych towarów i usług. Ormianie odgrywali też ważną rolę w polskiej dyplomacji wschodniej jako tłumacze, a wyjątkowo – jako posłowie mniejsi. Stworzyli własną oryginalną kulturę otwartą na kontakty z narodami, m.in. Polakami, Rusinami, Żydami i Tatarami. Szczególnie silne były jednakże ich związki z kulturą polską, dominującą w tym czasie w południowo-wschodnich regionach państwa¹. W połowie XVII wieku, kiedy rozpoczęło się załamanie gospodarcze miast, a w rezultacie nastąpił upadek rzemiosła, niektóre jego gałęzie, w tym sztuka złotnicza, rozwijały się właśnie dzięki Ormianom. Mieli oni ponadto istotny wpływ na orientalizację kultury polskiej². By ocenić rozmiar tego zjawiska, konieczne będzie w przyszłości zbadanie funkcjonowania poszczególnych gmin ormiańskich³. Gminy te, mimo że do siebie podobne, różniły się pod względem prawodawstwa, rozmachu działalności gospodarczej i zwyczajów. Różne też było ich zaplecze społeczne.

-
- 1 K. Matwijowski, *Asymilacja Ormian w Polsce w czasach nowożytnych*, w: *Studia z dziejów nowożytnych*, red. idem, Wrocław 1988, s. 117-124, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 1059, *Historia*, 71.
 - 2 J. Bardach, *Ormianie na ziemiach dawnej Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 90, 1983, nr 1, s. 118.
 - 3 Bardziej szczegółowego opracowania doczekała się ormiańska gmina w Zamościu: M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*, Lublin 1965.

Badania podjęte w tej pracy koncentrują się na ormiańskiej gminie w Stanisławowie od połowy XVII do końca XVIII wieku. Jej podtytuł: „organizacja, gospodarka, codzienność” wynika z zachowanej podstawy źródłowej. Dotyczyła ona w głównej mierze organizacji i funkcjonowania gminy, jej działalności gospodarczej i życia codziennego. Pod tym ostatnim kryją się informacje dotyczące między innymi warunków mieszkaniowych, materialnych, ubioru, zwyczajów, stylu życia, jak również relacji Ormian z innymi grupami społecznymi – chłopstwem, mieszczaństwem i szlachtą.

Zakres chronologiczny pracy ma uzasadnienie historyczne. Ormiańska gmina w Stanisławowie została założona dopiero w drugiej połowie XVII wieku. Pierwsi Ormianie osiedlili się tutaj w latach sześćdziesiątych, a w 1677 roku otrzymali samorząd⁴. Najazd turecki i okupacja Podola dały nowy impuls rozwojowi osadnictwa ormiańskiego na Pokuciu. W latach dziewięćdziesiątych XVII wieku ormiańska gmina, powiększona o uchodźców z Kamieńca Podolskiego, funkcjonowała już prężnie, o czym świadczą tomy akt sądowych. Cezurą końcową jest rok 1787, gdyż wówczas ostatecznie zlikwidowano magistrat ormiański w Stanisławowie⁵.

Podstawą źródłową badań były przede wszystkim ormiańskie akta sądowe ze Stanisławowa, które znajdują się w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu: Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1681-1689 (nr inw. 1359/II), Akta sądu ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1692-1702 (nr inw. 1590/II), Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1723-1727 (nr inw. 1361/II), Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1727-1729 (nr inw. 1362/II), Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1736-1742 (nr inw. 1363/II). Zbadane zostały ponadto: księga ormiańskich akt sądowych znajdująca się w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (L'vivs'ka nacional'na naukova biblioteka Ukraïni imeni V. Stefanika) – Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1703-1709 (f. 5, op. 1, spr. 1360) oraz dwie ostatnie księgi akt ormiańskich znajdujące się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni u misti L'vovi) – Liber Actorum seu Protocolli Privilegiati juris Ritus Armenorum Civitatis Stanisloviensis 1761-1779 (f. 96, op. 1, spr. 2); Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1780-1788 (f. 96, op. 1, spr. 3)⁶.

4 Stanisławów został lokowany w 1662 roku.

5 Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni u misti L'vovi [dalej: CDIAUL]: f. 96, op. 1, spr. 3, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1780-1788, s. 381-384.

6 Akta z 1788 roku dotyczą całego magistratu stanisławowskiego.

Nie zachowały się lub nie były prowadzone akta dla lat 1710-1722⁷ oraz 1743-1760. Jednakże nieoczekiwanie w aktach z lat 1681-1689⁸ znajdują się zapisy z 1717 roku⁹. Wiemy też, że od sierpnia 1770 do lutego 1772 roku akta nie były prowadzone (tak zwana limitacja) z powodu zarazy¹⁰.

Uzupełniająca kwerenda została przeprowadzona także w innych zespołach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, a mianowicie w aktach konsystorza lwowskiego nacji ormiańskiej z lat 1684-1699 (nr inw. 1732/II), w aktach sądowych: Dzieje Ormian lwowskich 1649-1713 (nr inw. 1646/II), Protokół testamentów, krórków, pierścieni poświęcenia i innych spraw duchownych nacyji ormiańskiej lwowskiej ab Anno Domini 1702-1728 (nr inw. 1731/II) i Regestr funduszy pewnych osób testamentami legowane, jako też pieniędzmi gotowemi na msze święte i na pobożne uczynki kongregacji Grzegorza Świętego, regestr bractwa od roku 1640 (nr inw. 1738 II). Wykonana została również kwerenda w aktach sądowych nacji polskiej ze Stanisławowa z lat 1737-1742 – Akta wójtowskie radzieckie miasta Stanisławowa z lat 1737-1742 (nr inw. 1356/II).

Z kolei w zbiorach Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka odnalezione zostały: Inwentarz miasta Stanisławowa nacyi polskiej, Ruskiej, Ormiańskiej oraz Synagogi tak we mieście jako y po przedmieściach mieszkających, po powietrzu spisany y weryfikowany na rok Pański 1770 (f. 5, op. 1, spr. 2826), Liber actionum variarum criminalium decretorumque coram officio composito utriusque 1702-1723 (f. 5, op. 1, spr. 1350), Protokół seu liber variorum actionum, decretorumque criminalium coram officio composito utriusque 1738-1751 (f. 5,

7 Miasto było kilkakrotnie zajmowane w czasie wielkiej wojny północnej, gdyż jego właściciel – Józef Potocki – zajmował stanowisko proszwiedzkie. Po raz pierwszy miasto zajęli Rosjanie po bitwie kaliskiej w 1707 roku. Drugi raz zostało ono zajęte w 1712 roku po klęsce Szwecji pod Połtawą. Zob. *Historia dyplomacji polskiej (połowa X-XX w.)*, 2: 1572-1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 424.

8 Z lat 1686-1689 są zachowane jedynie pojedyncze dokumenty.

9 W aktach tych można znaleźć również pojedyncze zapisy z 1679, 1690, 1693 oraz 1695 roku. Zaginione księgi polskiego i ormiańskiego magistratu ze Stanisławowa były przechowywane w Bibliotece Miejskiej im. Wincentego N. Smągłowskiego w Stanisławowie (wedle notatek znajdujących się w Ossolineum). Do zbiorów tej biblioteki trafiły w latach trzydziestych niektóre tomy akt polskiego i ormiańskiego magistratu. Niestety biblioteki nie ewakuowano w czasie wojny. Zbiory rozkradziono lub zniszczono, zob. O. Ciwka, *Z dziejów Biblioteki Miejskiej im. W.N. Smągłowskiego w Stanisławowie (1872-1939)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum”, 13, 2006, s. 21-34; K. Rzemieniecki, *Rękopisy związane z historią i kulturą Ormian w zbiorach Działu Rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich”, 2, 2013, s. 199-217.

10 CDIAUL: f. 96, op. 1, spr. 2, Liber Actorum seu Protocolli Privilegiati juris Ritus Armenorum Civitatis Stanisloviensis 1761-1779, k. 330.

op. 1, spr. 1351) oraz Pia legata, czyli wyszczególnienie fundatorów i sum od onych na mszy św., potrzeby i inne dobre uczynki przy kościele parafialnym stanisławowskim ormiańskim rozporządzonych, [...] do jednego banku pod tytułem św. Grzegorza patriarchy zebranych z lat 1717-1791 (f. 5, op. 1, spr. 3733).

Ze zbiorów Instytutu Dawnych Rękopisów Matenadaran im. Świętego Mesropa Masztoca w Erywaniu wykorzystane zostały księgi metrykalne z Brzeżan z lat 1766-1905 (nr inw. 246/1, 246/2, 246/3, 246/4, 246/5).

Z kolekcji Biblioteki Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu uwzględnione zostały Księga umów zaręczynowych i testamentów z akt lwowskiego ormiańskiego sądu duchowego z lat 1643-1667 (nr inw. 447) oraz Akta Ormian lwowskich z lat 1598-1637 (nr inw. 452).

Ze zbiorów Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie wykorzystana została Księga kroraków ze Stanisławowa z lat 1693-1784 (nr inw. 3543)¹¹.

Dodatkowo przeprowadzono kwerendę metodą agregatywną ksiąg metrykalnych znajdujących się w cyfrowym Archiwum Polskich Ormian przy Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich. Uwzględnione zostały: Księga chrztów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie z lat 1703-1783, Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie z lat 1715-1829 oraz z Archiwum Głównego Akt Dawnych – Metryka ślubów rzymskokatolickiej parafii Stanisławów 1716-1793 (nr inw. 1252).

Ormiańskie księgi sądowe zawierają różnorodny materiał informacyjny. Wpisano do nich wiele spornych spraw sądowych, testamentów, kontraktów zaręczynowych, inwentarzy i działów rodzinnych ukazujących zachowania i obyczaje stanisławowskich Ormian. Częstokroć opisywano w nich też ubiory, przedmioty, a także interesy handlowe¹². Dla większości z powyższych zagadnień uwzględnione zostały wszystkie zebrane informacje źródłowe. Jednakże niektóre kwestie, jak choćby bójki pomiędzy Ormianami, zostały przedstawione tylko ilustracyjnie, za pomocą wybranych przykładów.

Analiza ormiańskich akt sądowych została rozszerzona przez włączenie do badań ksiąg metrykalnych, akt konsystorza lwowskiego nacji ormiańskiej¹³, przywileju lokacyjnego Stanisławowa, inwentarza miejskiego, ksiąg kryminalnych Stanisławowa, księgi akt sądowych nacji polskiej ze Stanisławowa oraz innych akt i dokumentów

11 Księga została przetłumaczona przez Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich i jest dostępna on-line: http://www.archiwum.ormianie.pl/pliki/Stanislawow_kroraki_1693-1784_tlumaczenie.pdf – 20 VI 2021.

12 Ormianscy mieszczenie stanisławowscy wymieniani są przeze mnie w pracy tylko z imienia i nazwiska. Jednak za każdym razem odnotowywałem, jeśli mieszczanin pochodził z innego miasta, innej nacji lub była to osoba z innego stanu społecznego.

13 Rozstrzygającego sporne sprawy kościelne we wszystkich gminach ormiańskich w Rzeczypospolitej.

dotyczących Ormian lwowskich. W rezultacie kwerendy przeglądnięto kilka tysięcy stron wyżej wymienionych rękopisów.

Niezwykle pomocne okazały się też osobiste wizyty w Stanisławowie, we Lwowie oraz w Wiedniu (Biblioteka Kongregacji Mechitarystów) i Erywaniu (Armenia, Instytut Matenadaran). Wyjazdy te były ważne ze względów topograficznych (poznanie infrastruktury, lokalizacji, układu urbanistycznego). Nie mniej ważne były też względy poznawcze. Wizyta w ormiańskiej katedrze w Eczmiadzynie – tej samej, do której pielgrzymowała opisana w pracy siedemnastowieczna Ormianka – wydawała się równie istotna.

Wymienione materiały źródłowe nie były dotychczas szerzej wykorzystywane w badaniach historycznych, a ormiańskie księgi sądowe ze Stanisławowa nie zostały nawet jeszcze wydane.

Historia wschodnich terytoriów Rzeczypospolitej doczekała się w Polsce w ostatnich 20 latach licznych badań i publikacji. Krytyczne zestawienie dotyczące historiografii Kresów przedstawił Zdzisław Budzyński, wskazując na potrzebę systematycznych studiów, podejmujących zagadnienia różnorodności i wzajemnych związków między nimi oraz badań dokumentujących fakty, a nie wzory oczekiwanych zachowań¹⁴.

Ormianie budzili zainteresowanie kilku pokoleń polskich badaczy, w rezultacie powstały już pewne syntezy ich dziejów. Najstarszą z nich jest książka z 1842 roku – *Wiadomość o Ormianach w Polsce* autorstwa Franciszka Xawerego Zachariasiewicza, a następną *Rys dziejów ormiańskich w Polsce* autorstwa Sadoka Barącz. Kolejną syntezą jest książka Tadeusza Gromnickiego *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje*. Ważną pozycją jest też rozprawa Mirosławy Zakrzewskiej-Dubasowej *Ormianie w dawnej Polsce*. Szczegółowe badania nad historią i kulturą Ormian polskich od lat prowadzi Krzysztof Stopka, który w pracy z 2000 roku zatytułowanej *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej* podsumowuje i rozszerza badania znamienitych poprzedników. Dogłębna znajomość źródeł pozostawionych przez Ormian polskich pozwoliła temu badaczowi wniknąć w historię diaspory ormiańskiej w wartościowym studium *Języki osławiane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*. Najnowszą syntezą dziejów polskich Ormian jest wspólna praca Krzysztofa Stopki oraz Andrzeja A. Zięby *Ormiańska Polska*, gdzie zamieszczona została obszerna bibliografia literatury przedmiotu.

Na temat poszczególnych gmin ormiańskich również powstały ważne publikacje. Władysław Łoziński poświęcił lwowskim Ormianom rozdział w książce pod tytułem *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Ormianie z Kamieńca

¹⁴ Z. Budzyński, *Stan badań nad dziejami społecznymi Kresów południowo-wschodnich w epoce przełomu (druga połowa XVIII wieku)*, „Rocznik Przemyski”, 43, 2007, nr 4, s. 85-118.

Podolskiego zostali opisani przez: ormiańskiego badacza Wartana Grigoriana w pracy *Istoriia armianskich kołonij Ukrainy i Polszy*, Renatę Król-Mazur w publikacji *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku* oraz Krzysztofa Stopkę w opracowaniu *Interakcje etniczne w mieście staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku*. Ormianami w Zamościu zajęła się Mirosława Zakrzewska-Dubasowa w pracy *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem*. Na temat Ormian w Piotrkowie i Zamościu pisał Marcin Łukasz Majewski w opracowaniach *Węgrzy, Szkoci i Ormianie. Studia nad składem etnicznym mieszkańców Piotrkowa przyjętych do prawa miejskiego w okresie staropolskim* oraz *Ormianie w Zamościu w pierwszych trzech dekadach istnienia miasta (1580-1610)*. Ormianie z Kut byli obiektem badań Franciszka Wasyla w artykule „Kto czym się bawi i z czego żyje”. *Profesje Ormian z Kut nad Czeremoszem na tle innych nacji w końcu XVIII wieku*. Ormianie ze Stanisławowa, będący głównym przedmiotem tych badań, zostali częściowo przedstawieni przez wyżej już wymienionego Sadoka Barączę w pracy *Pamiętki miasta Stanisławowa* i Czesława Chowańca w publikacji *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*. Prace Barączę oraz Chowańca są prekursorskie, zachowują jednak pewną konwencję pisarską z przełomu XIX i XX wieku i dzisiaj są traktowane bardziej jak źródła aniżeli literatura przedmiotu.

O stosunkach Ormian z Żydami w tym mieście pisał Leon Streit w pracy *Ormianie a Żydzi w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*. O Ormianach i Żydach pisał też Krystyn Matwijowski w artykule *Żydzi i Ormianie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (wiek XVI do XVIII)*. Sprawy związane z parafią ormiańską w Stanisławowie opisał Józef Zieliński w artykule *Z dziejów parafii ormiańskiej w Stanisławowie*.

O kwestiach związanych z kształtowaniem się tożsamości narodowej pisał Krzysztof Stopka w pracach „*Nasza polska nacja*”. *Kształtowanie się patriotyzmu polskiego wśród Ormian w okresie staropolskim* oraz *Ormianie polscy czy ukraińscy? O sposobie pisania historii Ormian na ziemiach dzisiejszej Ukrainy Zachodniej*, a także Andrzej A. Zięba w publikacji pod tytułem *Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji*. O asymilacji Ormian pisał Krystyn Matwijowski w artykule *Asymilacja Ormian w Polsce w czasach nowożytnych*.

Liczni badacze opracowali też dzieje Kościoła ormiańskiego w Polsce – pisali o nim między innymi wyżej wymieniony Tadeusz Gromnicki w pracy *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje*, Czesław Lechicki w książce *Kościół ormiański w Polsce*, Krzysztof Stopka – *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, jak również Jan Drabina – *Wierzenia, religie, wspólnoty wyznaniowe w średniowiecznej Polsce i na Litwie i ich koegzystencja*. Wreszcie Grzegorz Petrowicz, który w szczegółowej pracy *La Chiesa Armena in Polonia* (część I: 1350-1624) zbudował całościowy obraz historii Kościoła ormiańskiego w Polsce.

Kwestiami językowymi wśród Ormian zajmował się przede wszystkim Edward Tryjarski w opracowaniu *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, Krzysztof Stopka w książce *Języki osławiane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski* oraz Andrzej Pisowicz w pracy *Polish names of Armenians. Ormiańczyk... Kabzan*.

Szczegółowego opracowania doczekało się również prawodawstwo ormiańskie, o którym pisali między innymi Leon Matwijowski w pracy *Prawo ormiańskie w dawnej Polsce*, a także Oswald M. Balzer w publikacjach *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1516* oraz *Porządek sądów i prawa ormiańskiego z r. 1604*.

O ormiańskiej demografii pisali Zdzisław Budzyński w książce *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku* (tom 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*) oraz Franciszek Wasyl w opracowaniu *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*.

Warte uwagi są również prace o wybitnych Ormianach. Pisali o nich: Sadok Barącz – *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Ludwik Korwin – *Ormiańskie rody szlacheckie* oraz Bogdan Rok – *Ormianie w Kościele rzymskokatolickim w XVIII wieku*.

Istotną rolę polskich Ormian w handlu ze Wschodem przedstawili: Łucja Charewiczowa w pracy *Handel średniowiecznego Lwowa*, Stanisław Kutrzeba – *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich* i Andrzej Dziubiński – *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI-XVIII wieku*. Wiele o roli gospodarczej polskich Ormian pisał również wyżej wymieniony Władysław Łoziński w pracy *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*.

Stan badań stanisławowskiej gminy ormiańskiej, zwłaszcza w zestawieniu z tyloma już pracami nad Ormianami, budzi mimo wszystko niedosyt oraz chęć dokładniejszego przebadania tej społeczności. Niniejsza praca nie aspiruje jednak do bycia pełną monografią społeczności ormiańskiej w Stanisławowie, gdyż skupia się na aspektach dotyczących funkcjonowania gminy ormiańskiej, które są wymienione w podtytule. Osobnych badań, ważnych dla tożsamości Ormian ze Stanisławowa, wymagają jeszcze kwestie związane z Kościołem, parafią i różnymi formami pobożności.

Celem pracy było przedstawienie funkcjonowania ormiańskiej gminy w Stanisławowie. Złożoność wzajemnych powiązań zanotowanych w aktach osób wymagała usystematyzowania badań i uporządkowania ich według ustalonego schematu.

W pierwszym rozdziale opisałem założenie i organizację gminy w Stanisławowie oraz przedstawiłem kształt sądownictwa ormiańskiego w tym mieście. W rozdziale drugim zająłem się rozwojem gospodarczym gminy w Stanisławowie. Wiele uwagi poświęciłem organizacji rzemiosła i handlu, przedmiotom handlu i szlakom handlowym. Opisałem zajęcia gospodarcze kilku wybranych ormiańskich rodzin. Rozdział trzeci jest wynikiem analizy akt sądowych, z których starałem się zebrać wszystkie

informacje dotyczące życia codziennego w gminie ormiańskiej w Stanisławowie. Opisałem warunki mieszkaniowe, materialne, ubiór i styl życia. Zbadałem miejsce kobiet, dzieci i mężczyzn w rodzinie i społeczności ormiańskiej. Przedstawiłem powiązania genealogiczne wybranych ormiańskich rodzin w kontekście warunków mieszkaniowych. W rozdziale czwartym zbadałem natomiast relacje Ormian z innymi grupami społecznymi – szlachtą, mieszczaństwem, chłopstwem – i starałem się odpowiedzieć na pytanie, jak układała się współpraca Ormian z innymi mieszkańcami Rzeczypospolitej. Praca zawiera również aneks, w którym zamieszczono cztery wypisy źródłowe.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Biblioteka Kongregacji Mechitarystów w Wenecji

1788, Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa z lat 1630-1642.

Biblioteka Kongregacji Mechitarystów w Wiedniu

441, Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa z lat 1572-1632.

447, Księgi umów zaręczynowych i testamentów z akt lwowskiego ormiańskiego sądu duchowego z lat 1643-1667.

452, Akta Ormian lwowskich z lat 1598-1637¹.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

3543, Księga kroraków ze Stanisławowa z lat 1693-1784.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

1359/II, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1681-1689.

1361/II, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1723-1727.

1362/II, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1727-1729.

1363/II, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1736-1742.

1356/II, Akta wójtowskie radzieckie miasta Stanisławowa z lat 1737-1742.

1590/II, Akta sądu ormiańskiego 1692-1702.

1646/II, Dzieje Ormian lwowskich 1649-1713.

1647/II, Dzieje Ormian lwowskich od roku 1734 do 1736, zawierające akta sądu ormiańskiego we Lwowie z lat 1734-1736.

1648/II, Kwestie ormiańskie w kilku traktatach zawarte w XVII.

¹ Księga zawiera spisy zbiorów pieniężnych na cele kościelne i gminne. Por. *Jasachy gminy Ormian lwowskich za lata 1598-1638 w języku ormiańsko-kipczackim*, red. K. Stopka, Kraków 2020, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 2.

- 1731/II, Protokół testamentów, krórków, pierścieni poświęcenia i innych spraw duchownych nacji ormiańskiej lwowskiej ab Anno Domini 1702-1728.
- 1732/II, Protocolum actorum consistorii archiepiscopatus Leopoliensis nationis Armenae tam sub administrione Deodati Nersesovicii episcopi Traianopolitanensis quam sub felici introductione Vartani Hunaniani archiepiscopi lepoliensis nationis Armenae formatum 1684-1699.
- 1738 II, Regestr funduszy pewnych osób testamentami legowane, jako też pieniędzmi gotowymi na msze święte i na pobożne uczynki kongregacji Grzegorza Świętego, regestr bractwa od roku 1640.

Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni u misti L'vovi

- f. 96, op. 1, spr. 2, Liber Actorum seu Protocolli Privilegiati juris Ritus Armenorum Civitatis Stanislaviensis 1761-1779.
- f. 96, op. 1, spr. 3, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1780-1788.

Cyfrowe Archiwum Polskich Ormian przy Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich

- Girawrënk': Ormiańskie umowy przedślubne ze Stanisławowa 1693-1784, z wyliczaniem posagów (fragment, w którym przedstawione są sprawy sporne, na przykład zaległe procenty na kościół, zerwanie zaręczyn, rozwód, bigamia, dla lat późniejszych: 1716, 1724 i 1726, s. 024 do s. 030 włącznie), oryginał przechowywany w: Biblioteka Księżąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. 3543), przeł. T. Sargsjan, konsultacja armenistyczna A. Pisowicz; przeł. fragmentów z łaciny H. Kopczyńska-Kłos, zapis polskich fragmentów M. Agopsowicz.
- Księga chrztów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie z lat 1703-1783 [przeł. z łaciny i języka ormiańskiego].
- Księga małżeństw parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie z lat 1700-1813.
- Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie z lat 1715-1829 [przeł. z łaciny i języka ormiańskiego].

Instytut Matenadaran w Erywaniu

- 246/1-5, Księgi metrykalne z Brzeżan z lat 1766-1905.

L'vivs'ka nacional'na naukova biblioteka Ukraïni imeni V. Stefánika

- f. 5, op. 1, spr. 1360, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1703-1709.
- f. 5, op. 1, spr. 1350, Liber actionum variorum criminalium decretorumque coram officio composito utriusque 1702-1723.
- f. 5, op. 1, spr. 1351, Protokół seu liber variorum actionum, decretorumque criminalium coram officio composito utriusque 1738-1751.
- f. 5, op. 1, spr. 2826, Inwentarz miasta Stanisławowa nacyi polskiej, Ruskiej, Ormiańskiej oraz Synagogi tak we mieście jako y po przedmieściach mieszkających, po powietrzu spisany y weryfikowany na rok Pański 1770.
- f. 5, op. 1, spr. 3733, Pia legata, czyli wyszczególnienie fundatorów i sum od onych na mszy św., potrzeby i inne dobre uczynki przy kościele parafialnym stanisławowskim ormiańskim rozporządzonych, [...] do jednego banku pod tytułem św. Grzegorza patryarchy zebranych z lat 1717-1791.

S U M M A R Y

ARMENIAN COMMUNITY IN STANISŁAWÓW IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENT. AND THE 18TH CENT.: ORGANIZATION, ECONOMY, EVERYDAY LIFE

This book contains a description of the life of the Armenian community in Stanisławów in the second half of the 17th century and in the 18th century. The material comes mainly from Armenian court records, and its subsequent analysis concerns only one of the communities that existed in the old Polish-Lithuanian Commonwealth. The history of other Armenian centers awaits future research and elucidating.

Armenians were present in Stanisławów almost since the day of its foundation. As early as 1655, that is, three years after the settlement of the town, its owner, Andrzej Potocki, had a church built for Armenians. The first settlers arrived from Moldova and Hungary. The next large wave of Armenians resulted from taking over of Kamieniec Podolski by Turkey in 1672. In 1677, Andrzej Potocki established a self-governing Armenian community and gave it a separate privilege. Based on the census of Armenians, inventories, and registers of births, deaths and marriages, all preserved in the archives, it may be assumed that the Armenian population in Stanisławów exceeded 200 people, but never rose over 400 in the period analyzed.

In the first stage of the life of the community, the number of its councilors was not set rigidly and the composition of the council varied, however, never did it consist of more than twelve persons. Important functions were performed by the so called Council of the Forty Men (*karsunachpars*), which, among other things, ran elections for mayor (*wójt*), councilors and two marshals. The Council of Forty also made decisions on accepting new members in the community. The election of the mayor and marshals by the Council of Forty were held annually and were made by the majority of votes. The election of councilors were carried out as needed, that is, after the death of one

of the councilors since the dignity was kept for life. The structure of the community was closest to that of Kamieniec Podolski, which enjoyed equality of rights with the Polish population and had their own separate local authorities headed by the mayor.

The question of Armenian judicature was regulated in the second Privilege to Armenians in Stanisławów issued by Andrzej Potocki in 1678. The first Privilege let the Armenians deal with all cases of civil and criminal law. The second Privilege specified that when one of the parties was not Armenian or lived in another town, the Armenian court of law could only hear these cases where the plaintiff was non-Armenian or from another town (this was a reception of the Roman law principle *actor sequitur forum rei*). The rulings of the Armenian court could be overturned or changed by the owner of the town. The judicial practice was for criminal cases involving Armenians and Stanisławów townsmen of other backgrounds to be heard by the castle court, known as 'mixed court' (*iudicium compositum*), which included the mayors of the Polish and Armenian communities or their delegated associates (so called *subdelegates*), as well as a representative of the town owner.

Armenians were instrumental in the development of crafts and commerce in the town. It is important to note that for an Armenian to become a rightful townsman, he had to make a one-off payment of 500 złoty to the town or set up a stall selling goods. In the 1678 Privilege, Potocki announced establishing a separate furriers' guild for Armenians. Goat leather was tanned soft and colored brightly. Saffian leather was used mainly for shoes. The guild was also involved in making candles, sheepskin coats, and fur caps. The year 1678 also witnessed the birth of the Armenian shoemakers' guild. Both guilds flourished all the way up until the 1770s; the main factors that brought the Armenian furriery down were the invasion of Pokucie by Russian troops and the Turkish-Russian war. Besides, Armenians also took up other crafts: ham-making, butchery, goldsmithery, medicine, and providing accommodation.

In the 18th century, the main Armenian commercial goods were oxen and horses. The court records often mention trips to Silesia, with Wrocław as the most recurrent destination. The cattle was transported to Gdańsk, too, but this destination appears less frequent compared to Silesia. The breeding base was Wallachia, that is Moldova; the largest grazing areas belonged to the Roszka Bogdanowicz family. In the second half of the 17th century and in the 18th century, commerce was the occupation of a dozen or so Armenian merchant families in Stanisławów. They also sold fish, wine, saffian, leather, and textiles such as silk. The evidence from court files let us conclude that merchants went with saffian and silks to Wallachia and Hungary whereupon they returned with fish, wine, and pelt. The average credit of Armenians was 86 złoty in 1692–1709 and rose to 382 złoty in 1736–42. It may be surmised that the size of the Armenian commerce grew along with the credit, all the more so since later

records concern purchases of fish or oxen rather than loans for pelt (which supports the presupposition of a crisis of furriery). The cattle herds that were sold by Armenians numbered from several dozen to a hundred animals. The court files also contain more than ten instances that suggested the Armenian commerce was quite hazardous due to widespread violence on roads. The most frequent and dangerous of these were highway robberies. While making a commercial trip to Hungary in the first half of the 18th century, it was necessary to group a number of carriages together and hire men with firearms for defense against assaults. Armenians themselves possessed firearms and bladed weapons for defense against highwaymen.

Armenians did not form an ethnic 'ghetto' in Stanisławów: they lived both in the suburbs and downtown. In 1739, they were in possession of 65 houses. It was not unheard of for the members of one family to live close to each other and not to bother about separation of goods. They occupied stone mansions in the suburbs and tenement houses in the vicinity of the town market as well as wooden cottages in the so-called Tyśmienica suburb.

From the preserved inventories and records of dowries, we get an idea of the garments men and women donned. Armenian women were very fond of jewelry, and vivid colors dominated in all kinds of their attire. In the 17th century, Armenian men resembled Polish gentry in the style of dress; they wore *żupans* and *kontuszes*. Most likely the same clothes that were sold were also worn.

The possessions of Armenian townsmen included movables such as gold, silver and pearls, household items (Eastern kilims, quilts, curtains, duvets, cushions, utensils, tables, chests, and benches), commercial goods (carriages, apparel, and stock) as well as real estate like houses and land.

The basic foods eaten by Armenians were rye-, wheat- or wholemeal-bread, millet, and buckwheat as well as beer, mead and vodka to drink.

Only individual family disputes appear in the Armenian court records from Stanisławów. Disagreements between parents and children are very rare. Marital disputes were also infrequent. The absence of such court proceedings shows how deeply entrenched were certain patterns of familial ties whose breaching was unacceptable socially. However, the court files list a dozen or so disputes between brothers which resulted from problems with dividing the property, running commercial or craft businesses together, or the very frequent lack of separation of goods.

The structure of judicature and organization of the municipal authorities did not create any tensions between Stanisławów townsmen and Armenians, although it is well known that such conflicts arose in Armenian communities elsewhere, for instance, in Lwów. It is also noteworthy that there were only a handful cases between Armenians and townsmen of the Polish background. The files contain, however, several dozen

cases between townsmen of Jewish and those of Armenian backgrounds. This significant number of court cases as well as other documents and contracts between Jews and Armenians is due to the fact that both nationalities did business with each other, which is prone to give rise to contentions. Cases involve balancing debts, loan guaranties, and attestations of repayment, the so-called *kwitacjas*. There are also more than ten cases that arose from doing business by Armenians together with Jews.

Among several dozen cases between Armenians and peasants, the main matter of dispute were commercial disagreements. Most of these involved failing to pay for stock, usually cattle and horses, on time. A similar number of court records concern cases between Armenians and the Polish gentry. Interestingly, they were relatively rare in the early years of the community in Stanisławów and only began to appear more often in later files. A good explanation is provided by one of the Armenians who said he did not 'want to start any war with the gentry,' who were important consumers of Armenian goods. The said cases involve usually financial disputes, which points to mutual commercial ties between Armenians and the gentry. The controversies concerned sales and purchases of various commodities.

In light of the excerpts from numerous court cases that are presented in the book, it appears the Armenian townsmen of the late 17th and early 18th centuries adopted very well to the Polish culture and society.

Keywords: Armenians, court files, court records, community, judicature, commerce, craft, everyday life, family

Niniejsza książka zawiera opis funkcjonowania ormiańskiej gminy w Stanisławowie w ciągu dwóch wieków jej istnienia. Wybór tego tematu jest istotny dla historiografii polskiej – Ormianie, choć byli niewielką grupą etniczną, odgrywali ważną rolę w ekonomice, życiu społecznym, a nawet polityce i kulturze dawnej Polski. Do napisania publikacji wykorzystano mało dotąd znane albo wcale nieznane źródła (wiele tysięcy stron rękopiśmiennych ksiąg sądowych ze Stanisławowa). Analizę ormiańskich akt sądowych rozszerzono, włączając do badań księgi metrykalne, akta konsystorza lwowskiego nacji ormiańskiej, przywilej lokacyjny Stanisławowa, inwentarz miejski, księgi kryminalne Stanisławowa, akta sądowe nacji polskiej ze Stanisławowa oraz inne akta i dokumenty dotyczące Ormian lwowskich. Studia nad dziejami Ormian doprowadziły autora do archiwów kilku krajów, w tym Armenii, Austrii i Ukrainy, dzięki czemu w pewnym momencie swych badań dotarł do źródeł, o których istnieniu do tej pory nie zdawano sobie sprawy.

W książce opisano założenie i organizację gminy w Stanisławowie oraz przedstawiono kształt sądownictwa ormiańskiego w tym mieście, omówiono również rozwój gospodarczy gminy w Stanisławowie (organizację rzemiosła i handlu, przedmioty handlu i szlaki handlowe). W wyniku analizy akt sądowych zebrano informacje dotyczące życia codziennego w gminie ormiańskiej w Stanisławowie. Opisano warunki mieszkaniowe, materialne, ubiór i styl życia; zbadano miejsce kobiet, dzieci i mężczyzn w rodzinie i społeczności ormiańskiej. Przedstawiono powiązania genealogiczne wybranych ormiańskich rodzin w kontekście warunków mieszkaniowych oraz zbadano relacje Ormian z innymi grupami społecznymi – szlachtą, mieszczaństwem, chłopstwem. Autor starał się odpowiedzieć na pytanie, jak układała się współpraca Ormian z innymi mieszkańcami dawnej Polski.

dr Andrzej Gliński – historyk specjalizujący się w dziejach samorządu ormiańskiego na ziemiach polskich w czasach nowożytnych, absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego, prezes Zarządu wrocławskiego stowarzyszenia naukowego Instytut Grzegorza Piramowicza, współpracownik naukowy Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie. Jest także stałym współpracownikiem Ośrodka Badań nad Kulturą Ormiańską w Polsce przy PAU, członkiem zespołu edytorskiego serii Pomniki dziejowe Ormian polskich oraz Encyklopedia Ormian polskich i członkiem zespołu naukowego realizującego projekt naukowy pt. „Ormianie kresowi na Śląsku po 1945 roku”. Popularyzator kultury ormiańskiej; interesuje się także geopolityką Kaukazu i Bliskiego Wschodu.

Biblioteka Lehahayer | 5

FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-755-2

9 788381 387552